

КИРИЛО-МЕТОДИЕВСКИТЕ ТРАДИЦИИ В ЛИТЕРАТУРНИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК ПРЕЗ ВЕКОВЕТЕ

Дора Иванова-Мирчева

Българският език има многовековна история. Най-рано от всички славянски езици тя е документирана и с писмени паметници. В продължение на векове българският език се развива и като говорим, и като литературен.

Досега усилията на историците на българския език бяха насочени към изследването на историята на говоримия български език и това е напълно естествено. Да се открият основните промени, които изживява той, е нещо изключително трудно. Нашето езикознание дължи особено много на изтъкнатите български езиковеди: Беньо Цонев, Стефан Младенов, Юрдан Трифонов, Любомир Милетич, на техния ученик Кирил Мирчев, който създаде и цяла школа от свои ученици — специалисти по история на българския език. Преодолявайки трудността, която представя липсата на паметници от предписмената епоха, а също и традиционността и консервативността на писмените паметници, нашите учени успяха не само да очертаят необикновено сложната история на говоримия български език, но и да я периодизират по напълно задоволителен начин. Те обясниха и механизмите на процесите, които са се извършили със синтетичния български език в сложната обстановка на балканската езикова общност, която обстановка, стимулирайки заложен в езика предразположения, го превръща в един напълно аналитичен език, единствен от славянските езици. От южните славянски езици нито сърбохърватският, нито словенският език не са изгубили своята склонитбена система, а само българският език от географските области Мизия, Тракия и Македония, които очертават етническите граници на българската езикова територия през вековете.

Периодизацията на говоримия български език обхваща: Предписмения период, т. е. времето от разселването на славяните и идването на източната група на южните славяни — която се превръща в българска група — на Балканския полуостров, като заселва не само посочените по-горе географски области, но навлиза дълбоко в Епир и Тесалия. Там славянските маси се претопяват от завареното гръцко население, но оставят важни следи в топонимията, които бяха така успешно изследвани от Макс Фасмер.¹ Данните за предписмения период естествено са твърде оскъдни. Те ни дават само най-обща характеристика на фонетичната система на тези славянски групи.

Старобългарският период от развоя на говоримия български език започва от IX в., когато се появява кирило-методиевската писменост и се пре-

¹ M. Vasmer. Die Slaven in Griechenland. Berlin, 1941.

вждаат първите богослужебни книги на диалекта на солунските славяни, който, както е известно от изследванията на Облак, Ягич, Селищев и още мн. др., спада към българската група на южните славяни, към диалектите от източнобългарски тип. Най-старите паметници се използват, за да се реконструира говоримият български език през IX, X и XI в. Той е имал синтетична структура, т. е. имената — съществителни, прилагателни, числителни — са били групирани по склонения и са се изменяли по падеж, както във всички останали славянски езици. Писмените паметници от тези векове показват как се е развивал говоримият български език през тези векове. Данни за това могат да се намерят във всяка граматика на старобългарския език. Ще посочим например очерка на Кирил Мирчев.²

Особено необикновен е третият, среднобългарският период от разволя на говоримия български език, който обхваща XII, XIII и XIV в. Тогава в него се извършват основните структурни промени, които го довеждат до аналитична структура. Наблюдава се бавно разпадане на склонението при имената, което се изразява в редица междинни състояния: поява на падежно-предложни конструкции, засилване ролята на предлозите, генерализация на някои падежни окончания, намаляване на броя на склоненията.

Основен труд, който разкри тези промени в прехода на българския език от синтетизъм към аналитизъм, е „Историческата граматика на българския език“ на проф. Кирил Мирчев.³ Твърденията му са подкрепени с огромен доказателствен материал, извлечен от самия автор от българските езикови паметници с традиционно съдържание. Мирчев е и един от изтъкнатите изследвачи на балканизмите в българския език. В продължение на няколко века българският език, който по историческа съдба заема централно място в балканската езикова общност, постепенно развива и ред черти, които се наричат балканизми, като членуване, удвояване на допълнението, особена форма за бъдеще време, образувана под влияние на балканския латински език.

От XV в. нататък започва новобългарският период, който продължава и до днес. Говоримият български език вече изцяло е изгубил склонението на имената — съществителни и прилагателни, при местоименията и до днес се пазят падежни форми като остатъци от някогашното склонение, понякога удвоени: *мене ме, мене ми, него го* и др. Напълно е възприето членуването като членна морфема от типа: *човек* — нечленувано, *човекът* — членувано, *жена* — нечленувано, *жената* — членувано и пр. Но българската глаголна система се пазил и до днес такава, каквато е била през кирило-методиевско време.

Литературният български език е тясно свързан не само по своята същност и особености, но и по времето на своето създаване с делото на Константин-Кирил Философ. Оттогава този език започва своята история. Историците на българския език стоят сега пред една много важна задача: да подготвят написването на история на литературния български език, като установят преди всичко периодите на неговото развитие, обмислят и обосноват неговата периодизация и проучат паметници, които могат да им дадат данни за това развитие. И напълно естествено е като първа задача да се разгледа в светлината на най-новите изследвания ролята на кирило-методиевските традиции в развитието на българския литературен език през вековете.

За да може да се напише история на литературния български език, е нужно преди всичко да се установи неговата периодизация, и това е една важна грижа на историците на българския език. Литературният език се движи от други меха-

² К. Мирчев. Старобългарски език. С., 1972.

³ К. Мирчев. Историческа граматика на българския език. С., 1963.

низми, различни от вътрешните закони на развитие, които движат говоримия език. В литературния език се отразява по-пряко историята на народа, който го създава и който си служи с него, и то не само политическата история, но икономическите условия, културният живот, културните общувания. Историческите епохи с доминиращите в тях идеи и вкусове се отразяват върху всеки литературен език. Затова периодизацията на говоримия език не може — и не е нужно — да съвпада с периодизацията на литературния език. Така е и с българския говорим език, и с литературния български език.⁴

Историята на българския литературен език трябва да се раздели на два големи периода: I. Развитието на литературния български език от донационалната епоха, т. е. от IX—X в. до средата на XVIII в. II. Развитието на литературния български език от националната епоха, т. е. от средата на XVIII в. до днес.

Ще се спра главно на първия период, който е слабо проучен в този план и върху чиято периодизация работя в момента. Вторият период е много сложен, със свои специфични проблеми и до голяма степен е периодизиран. На него са посветени редица изследвания от изтъкнати специалисти, като Л. Андрейчин, В. Попова, Е. Георгиева, Хр. Първев, В. Станков, М. Лилев и др. Централно място в тези изследвания заема проблемът за началото на националния литературен език.

В първия период се обособяват няколко подпериода: 1. Старобългарски подпериод, който обхваща времето от IX—X до XII в. включително. 2. Среднобългарски подпериод — от XIII, XIV в. и първата четвърт на XV в. 3. В третия подпериод от XV в. до средата на XVIII в. паралелно съществуват: а) традиционен български литературен език от среднобългарски, търновски тип, но без носовки (ж и љ) и с някои фонетични и графични промени, резултат на влияние на сръбския литературен език. Тук отнасяме и езика на софийските книжовници от XVI в., намерил продължение и в Етрополската книжовна школа; б) църковнославянски (или черковнославянски) език, главно от XVII и XVIII в.; в) езикът на българските дамаскини — новобългарски по тип, народен език, с елементи от тип а) и тип б), използван през XVII и XVIII в.

Историческите условия, при които се развива българският литературен език през вековете, са различни в зависимост от историческата съдба на българския народ и на българската държава. През Първото българско царство, по времето на българските владетели княз Борис, цар Симеон, цар Петър и цар Самуил в България има необикновено добри условия за литературен живот, покровителствуван и от болярите. Следва едновременно византийско робство, което несъмнено дава отражение, но не прекъсва литературния живот, а с това и живота на литературния език. Във Второто българско царство, от XII—XIV в., условията за книжовна дейност отново са отлични, книжовниците пак са покровителствувани от управляващата класа. През османското робство, което започва от XV в., българските книжовници работят при крайно лоши икономически, културни и политически условия, а това робство трае цели пет века.

Значителен период от развоја на литературния български език се характеризира с една специфична особеност: поради условията на робството в българските земи не се развива книгопечатането. А в страни, където книгопечатането своевременно навлиза, много рано се достига до обща литературна норма. До XV в. в българските земи естествено литературата е ръкописна, но има мощни, авторитетни книжовни центрове, които поддържат литературната норма. В условията

⁴ Д. Иванова-Мирчева. Проблеми на книжовния български език до Възраждането. — Бълг. език, г. XXII, 1972, кн. 6, с. 506—516.

Д. Иванова-Мирчева. Към периодизацията на историята на българския литературен език от донационалната епоха (X—XVIII в.) — (под печат в сб. Славянска филология, посветен на VIII международен конгрес на славистите).

на турското робство почти липсват авторитетни книжовни центрове и доколкото съществуват, поради тежките условия връзка между книжовниците много трудно се поддържа. Това поражда пъстрота в правописа, при преписването се използват като протографи всякакви източници. А литературният език е преди всичко норма и тя не е само сбор от орфографични правила. Литературната норма е значително по-широка. Тя е свързана с установени правила, които се наследяват от предходната епоха, но всяка епоха прибавя и изменя нещо в нормите на литературния език в съответствие със своя мироглед, вкус, естетически схващания, чужди влияния. Всяка епоха си има и предпочитани жанрове, а съобразно с тях и свой художествен стил. Всичко това намира израз в литературния език, който обхваща като норма и определена литературна лексика и фразеология, синтактична организация на материала, предпочитани стилно-езикови средства, словоред, дори проява на предпочитания в използването на някои морфологични категории и форми.

За специалистите по история на българския език е несъмнено, че началото на литературния български език трябва да се свърже със създаването на кирило-методиевския език.⁵ В науката той е известен като старобългарски, старославянски, староцърковнославянски. Това терминологично разнообразие доведе постепенно до разноезичие. В последните две десетилетия се натрупала литература, в която тези термини носят различно съдържание, и би могло да се каже, че в момента в славистиката това е един от най-заплетените въпроси.⁶

Кои са причините за това? Някои учени обръщат внимание само на международната функция на кирило-методиевския език. Те говорят за два периода в него: от IX—X в. до XII в.; според тях паметниците са старославянски, написани на един общ литературен език, еднакво чужд за всички народи, които си служат с него. След XII в. според тези схващания този общ литературен език продължава да функционира като църковнославянски, или книжнославянски, и това койне живее дори до XVIII в. Ако към тези погрешни предпоставки добавим и схващанията на някои, че т. нар. „старославянски“ език е бил свещен език (*lingua sacra*), ние ще разберем откъде идват противоречията в днешната терминология, свързана с наименоването на кирило-методиевския език. Но за да е един език *lingua sacra*, той трябва преди всичко да бъде затворена езикова система, език на няколко богослужебни книги, който не се развива, и ако се говори, говорят го само някои свещенослужители. Но с кирило-методиевския език положението съвсем не е такова. На същия този език са написани произведенията на старобългарските писатели от Златния век, като похвалните и поучителните слова на Климент Охридски, на него са преведени Шестоднев и Небеса на Йоан Екзарх, Словата против арианите и Учителното евангелие на Константин Преславски. На него е написан Трактатът на Черноризец Храбър за славянската писменост, Симеоновият (Светославовият) изборник, Беседата на Презвитер Козма против богомилите. Дори само това е достатъчно, за да се убедим, че и по тематика, и по жанр то надхвърля рамките на каноничните книги и показва, че кирило-методиевският език е продължил да живее и главно да се развива в България през IX—X—XI и XII в. в двете главни книжовни и преводачески средища Охрид и Преслав като пълноценен литературен език. Той е бил винаги една открита езикова система, като непрекъснато се е развивал и обогатявал своите изразни средства. Езикът на изброените произведения, а и на многобройните анонимни преводни и оригинални творби, които все още

⁵ К. Мирчев. Историческа граматика на българския език. Цит. съч., с. 57—58.

А. М. Селишев. Старославянският език. Ч. I, § 13. М., 1951.

⁶ Д. Иванова-Мирчева. Старобългарски, старославянски и среднобългарска редакция на старославянски. — В: Константин-Кирил Философ. Юбилеен сборник по случай 1100-годишнината от смъртта му. С., 1969, с. 45—68.

се откриват и проучват, съвсем не е *lingua sacra*, а има пълноценен живот на литературен език. И още нещо, в науката отдавна е установено, че Кирил и Методий създават азбуката и превеждат първите богослужебни книги на диалекта на солунските славяни — един югоизточен български диалект от източната, българската група на южните славяни. По основните си белези този диалект спада към източнобългарски тип диалекти. Когато след двадесетгодишната бурна мисия на двамата братя в Моравия техните ученици избягват, те намират спасение и отлични условия за работа именно в пределите на България. Кирило-методиевският език се връща върху своя, родна почва, и това улеснява неговото по-нататъшно развитие. Говоримият български език със своите диалекти е естествена база, върху която той се развива. Тук няма сблъскване на две различни езикови системи, което би довело до редакция, т. е. навлизане на елементи от чужда езикова система, както става с езика на кирило-методиевските книги и със съчиненията на старобългарските писатели, когато те се преписват в Русия, Сърбия, Румъния и т. н. В тези преписи може лесно да се открият елементите на родния език на оня, който преписва текста.

Историците на българския език полемизират с онези, които покрай моравската, хърватската, сръбската, руската и румънската редакция на т.нар. „старославянски“ език говорят и за „българска“ редакция. В пределите на България кирило-методиевският език не се подлага на редакция, а доразвива, попълва цялостната си система. Защото все пак езикът на първите преведени от двамата братя и техните ученици книги носи белезите на начало — едно гениално начало. Новите теми и жанрове, новите клонове на знанието, за които е трябвало да пишат старобългарските писатели, са изисквали по-богати изразни езикови средства, като нова лексика, която или се е вземала от българските диалекти, главно от онези, които са се намирали около двете книжовни средища — Охрид и Преслав, — или се е създавала, като са се използвали създадените словообразователни традиции на кирило-методиевския език, по словообразователните модели, възприети в преводите на двамата братя. Развивал се е и синтаксисът на базата на синтаксиса на първите преводи. Науката вече разполага с достатъчно много изследвания, за да може да потвърди изказаните тук мисли и съображения.

Има всички основания да се говори за народностна принадлежност на кирило-методиевския език покрай международната му функция на литературен език у някои от славянските и неславянските народи. И тези две функции не си пречат, не се изключват взаимно.

Историците на България определено сочат, че по времето, когато се формира кирило-методиевският език, на Балканите племенното деление изживява своето време. Обединени от непрекъснато засилващата се българска държава, славянските племена от източната група на южните славяни в географските области Мизия, Тракия и Македония постепенно се спояват с етническата група на прабългарите и образуват българската народност. Този процес, който трае от VII в. до средата на IX в., е улеснен от официалното приемане на християнската религия, еднакво нова и за славянския етнически елемент, и за прабългарския със своите нови и за двата елемента морални и религиозни правила и норми. Постепенната унификация е един процес, активно подпомаган и следен с голяма заинтересованост от българските владетели начело с княз Борис и неговия син цар Симеон. (Тези въпроси са разгледани в труда на изтъкнатия български историк-медиевист проф. Димитър Ангелов върху образуването на българската народност, основан върху най-новите комплексни изследвания: данни от стари хроники и документи, археологически разкопки, исторически сведения и върху богатия опит на историческата българска и световна наука.⁷) С изключителна

⁷ Д. Ангелов. Образуване на българската народност. С., 1971, с. 283 и сл.

политическа далновидност българските владетели създават една мощна славянска средновековна държава, домогваща се да достигне висотата на Византия и в културно отношение.

И тъкмо в този момент Кирило-Методиевите ученици, начело с Климент Охридски, донасят в България литературния език. Там той не се възприема само като език на християнското богослужение. На него се пише, превежда, проповядва. Той е разбираем и за най-простите и неучи маси, знаят го и „малките азбукарчета“, както казва Черноризец Храбър. Има достатъчно исторически свидетелства за това. Че кирило-методиевският език не е останал заключен в рамките на свещените книги, свидетелствува например Речникът-индекс към Шестоднева на Йоан Екзарх, издаден наскоро от проф. Рудолф Айцетмюлер.⁸ Този речник показва колко много се отличава по разнообразие и пълнота лексиката на Шестоднева от лексиката на класическите старобългарски паметници. Можем да споменем и наскоро излезлия у нас Речник-индекс на Беседата на Презвитер Козма против богомилите, изработен от Ангел Давидов, който показва същото.⁹ Изследванията и трудовете от този тип ще могат да покажат по категоричен начин, че българският литературен език още от първия период на своя живот е бил в непрекъснат процес на развитие и обогатяване.

В нашата периодизация на литературния български език от донационалната епоха първият период обхваща времето от IX—X до XII в. включително. Исторически това е време на небивал разцвет на държавата с нейната икономическа и политическа мощ до средата на X в. и на упадък, войни и едновременно византийско робство до създаването на Второто българско царство. Основният делителен белег в тази периодизация е характерът на литературния език и отношението между литературния език и говоримия български език от същите векове. Говоримият и литературният език не са били напълно еднакви, както е с всеки литературен език, защото в литературната форма на народностния български език от старобългарския период е съществувала литературна норма: правописна и езиково-стилна. Въз основа на фактите, които ни дават историческата граматика на българския език и изследванията на българските езикови паметници, имаме основание да твърдим, че до XII в. включително двете форми на народностния български език — говоримата и литературната — са били със синтетичен строеж и са се намирали в естествена, жива връзка помежду си, като литературната форма безпрепятствено е черпела материали за обогатяване от живия извор на говоримия език.

Литературният и културният живот в България през тези векове се съсредоточава в две книжовни средища: Охрид и Преслав. Самите владетели на България изпращат Климент и Наум в Охрид. Така в двата най-отдалечени края на тогавашна България се организира не само литературният живот, но те стават и просветни средища. Житиеписецът разказва, че Климент Охридски е имал над три хиляди ученици. И, разбира се, не ги е учел на някакъв чужд, свещен език, а на родния им български език. Нека се опитаме да оценим дори само този факт, като го поставим в рамките на IX в.

Когато кирило-методиевският език заживява своя живот на литературен език на българската народност, той попада, от една страна, в средата на западнобългарските диалекти около Охрид, от друга — в средата на североизточните диалекти около Преслав. Познато е от историята на развитието на всеки език, че не всички езикови черти веднаква степен и по едно и също време са характерни за всички негови диалекти. Това е езиков закон. Така например кирило-методиевският език е създаден върху диалект, който още не е познавал членната форма. В езика на Йоан Екзарх обаче

⁸ R. Aitzetmüller. Das Hexaameron des Exarchen Johannes. VII. Graz, 1975.

⁹ А. Давидов. Речник-индекс на Презвитер Козма. С., 1976.

намираме зачатъци на членна форма в употребата на показателните местоимения. Там се забелязва и употреба на кратките форми на личните местоимения за израз на притежание. Още В. Вондрак,¹⁰ който писа за езика на Йоан Екзарх, обърна внимание на тези неща. В българските диалекти в различна степен са били в ход и някои развойни процеси, като например постепенното генерализиране на окончанията -ъ, -ъши, за миналите деятелни причастия. Във всички граматика на старобългарския език се отбелязва тенденцията постепенно да се замени простият аорист от сигматичния и от т. нар. -оҳ аорист. Предполага се че Охридското книжовно средище ще да е било по-консервативно в запазването на по-стария тип от посочените дублети. Възможно е това да се е дължало в известен смисъл и на по-архаичния тип западнобългарски диалекти. Това, разбира се, не означава, че в Охрид е имало литературен език, различен от този в Преслав. Развивайки се върху североизточните български диалекти, които са ограждали Преслав, езикът на възникналите там произведения е черпел лексикален материал и от тези диалекти. Така се създава познатата лексикална синонимия между Охрид и Преслав от типа: **гоумъно- ток, женъх- затъ**.¹¹ Във всеки литературен език има синонимия, дошла по различен път и от различни диалекти, но това не дава основания да се говори за различни езици. Докато лексикалната синонимия е все пак забележима, в морфологично отношение освен посочените причастни форми и формите на миналото свършено време (аориста) можем да споменем само съществуващата и до днес морфологична синонимия между източните и западните български диалекти при отрицателната заповед: *недей, недейте (писа)* от старобългарското **не дѣи, не дѣите (писати)** срещу *немой, немойте писа (да пишете)* от старобългарското **не мѣзи, не мѣзѣте (писати)**. И до днес синонимни са и формите на страдателния залог, както са синоними още в старобългарски: *ще се напише — ще бъде написан*. Явно е, че тези данни не говорят за никакви структурни разлики и не дават основания да се говори за два езика.

В последните години при работата си върху хомилетични текстове (църковни проповеди) имах възможност да открия непознати, повторни преводи на гръцки слова, които са били веднъж преведени в ранната старобългарска епоха. Тези непознати досега в науката преводи също са възникнали в старобългарската епоха. Става дума за „Епифаниевата хомилия за слизането в ада“, която влиза в състава на старобългарските паметници (Клоцовия и Супрасълския сборник), където е запазен по-архаичният старобългарски превод от оня, който бе открит в Германовия сборник с белезите на Преславското книжовно средище, а също и на двата старобългарски превода на „Мъчението на четиридесетте мъченици от Севастия“, единият от които също се отнася към Преславското книжовно средище, а другият, открит наскоро, е направен, като са спазени кирило-методиевските преводачески традиции. В Преслав се е създавало ново виждане за начина, по който трябва да се предават гръцките текстове на старобългарски. Изследванията са още в самото си начало.¹² Те ще трябва постепенно да обхванат и каноничните книги, тяхната т. нар. втора, Симеонова редакция.

Ако бихме желали да установим какво е влиянието на кирило-методиевската традиция върху българския литературен език в първия период от неговия развой, ние ще трябва да кажем, че в същност кирило-методиевският език ляга

¹⁰ V. Vondrák. O mluvě Jana Exarcha, Bulharského, příspěvek k dějinám církevní slovenstiny. Praha, 1896.

¹¹ Срв. К. Мирчев. Историческа граматика на българския език. Цит. съч., с. 49 и сл.

¹² Д. Иванова-Мирчева. К вопросу о характеристике болгарских переводческих школ от IX—X до XIV века. — Paleobulgarica (Старобългаристика), I, 1977, I, с. 37—48.

в основата на българския литературен език. На българска почва в двете книжовни средища той се развива и обогатява. В преславското средище се явяват някои нововъведения, които не представят никакъв друг език, нито дори биха могли да се определят като ново качество в кирило-методиевския език. Новото се явява, за да допълни и обогати старото, наследеното.

Следващият период от развоя на българския литературен език обхваща XIII, XIV и първата четвърт на XV в. Той съвпада с Търновската книжовна школа. Исторически това е времето на разцвета на Второто българско царство при владетелите Калоян, Иван Асен Втори, Иван Александър и Иван Шишман. Един интензивен културен живот, покровителствуван от страна на държавните глави и на боярството — това са условията, които стимулират и развитието на самия литературен език като функция от литературата. Наред с Търново трябва да споменем и трескавата книжовна дейност на Атон. Целият XIII в. е подготовка на реформата в текстовете на богослужебните книги и на литературния език, на въвеждането на нова преводаческа техника. В историята тази реформа носи името на патриарх Евтимий Търновски. На българската църква, в която владее исихазмът и която е в непрекъсната борба с ересите и „извращенията“ на божественото учение, е нужен „чист“ литературен език, отдалечен от всекидневния език на народа, на „земния свят“. Богослужебните книги се поправят, сверяват се с гръцките оригинали, текстовете се изчистват от „ереси“. На литературата, която разработва „божествени“ теми, е нужен „чист“, изискан език. Може да се каже, че книжовниците от Търново и Атон тъкмо в този момент успяват да тласнат литературния език по пътя на *lingua sacra*.

За да можем да разберем и правилно да оценим тези тенденции, наложени на литературния език, ние трябва да ги оценяваме конкретно-исторически: XIII и XIV в. са векове на късното европейско Средновековие, когато господствуват като езици на църквата, официалната литература и науката класическите езици на древността, латинският и старогръцкият език. България не отстъпва в това отношение. Но тя си създава с в о й класически език на църквата и литературата. Това е старобългарският, кирило-методиевският език, доведен през тези векове до една съвършена, класическа форма.

Както видяхме от периодизацията на говоримия български език, тъкмо в тези векове той преживява големи структурни промени. В него се настанява аналитичният строй (отпадат падежните форми и склонението при имената), вземат връх някои балканизми, като например членуването: *жена — жената, дете — детето, човек — човекът*; настанява се бъдеще време, образувано от застъпниците на старобългарския глагол *хотѣти* (*хощѣ писати — ще пиша*); удвоява се допълнението от типа *мене ме викат, детето го биха* и др. под. А литературният език на Търновската школа строго пази своя синтетичен характер, като не допуска посочените черти. В рамките на пълния синтетизъм, т. е. на напълното запазване на падежните форми при имената, се наблюдава само известно прегрупиране на склоненията, генерализация на някои падежни окончания и т. н. Езикът на Търновската школа възприема богатството на старобългарския литературен език, като употребява цялата старобългарска лексикална и морфологична синонимия, за която стана дума по-горе, пази и най-архаичните облици и форми наред с онези, които Ягич нарича „сравнително по-нов езиков тип“. Разраснали са се изключително много — противно на правилата в самия старобългарски език — конструкциите *dativus absolutus*, *dativus cum infinitivo* и конструкциите от причастия. Съвсем нов, различен от старобългарския, е словоредът на изречението — силно гърцизиран. Възприета е повсеместно като норма и употребата на местоименията *нже*, дори най-често като несклоняемо *еже* за предаване на гръцки членуван инфинитив или за въвеждане на подчинени изречения. Това са езиково-стилни норми. Към тях трябва да добавим и нали-

чието на нова, Търновска преводаческа школа, различна от двете старобългарски, за които бе дума по-горе, със свое отношение към гръцкия оригинал, със свои постоянно повтарящи се начини на превеждане на определени думи, форми и съчетания. Езикът и стилът на възникналите в XIII—XIV в. преводи носи същите особености, които намираме в езика на оригиналното творчество на Евтимий, Григорий Цамблак, Йоасаф Бдински и другите последователи на Търновската школа. Езиково-стилната и правописната норма са широко възприети и общо-задължителни.¹³

В тези два века българският литературен език е най-отдалечен от говоримия български език. Той е плод на един домашен, български еволюционен процес, повлиян от духа на късното европейско Средновековие и от доминиращите тенденции на Балканите. Този език влияе върху руси, сърби и румъни. И в тези векове той пак не може да се нарече международно койне, а е народностен литературен език, който има и международна функция.

Как бихме могли да оценим ролята на кирило-методиевската традиция през този период? Творците на езика на Търновската школа се стремят да пазят святото кирило-методиевските традиции и онова, което са наследили от българския литературен език до XII в. включително. Те дори стимулират някои слабо развити особености на старобългарския език, но не оценяват една основна черта на кирило-методиевския език — неговия дълбок демократизъм. Защото двамата братя търсеха най-близката до народния език форма и дума, за да може езикът на свещените книги и на проповедта им да бъде разбираем. Те се обърнаха към един български диалект и оттам взеха живи, естествени и прости изразни средства: потърсиха свободния, смислов превод; за новите понятия изковаха нови думи — от естествените словообразователни средства на говоримия език; допуснаха в езика на свещеното писание и непреведени гръцки думи, и то във формата, с която са били употребявани във всекидневната гръцка реч.

В края на XIV в. България пада под османско робство, което трае цели пет века, включвайки в себе си и Българското Възраждане, създаването на българската нация заедно с българския национален говорим и литературен език. Крайно неблагоприятните икономически, политически, социални и културни условия, при които трябва да се развива литературният български език през това време, дават много голямо отражение върху процеса на развитието му, забавят го и което е особено важно, децентрират го. Литературната дейност вече не се насочва от авторитетни литературни центрове, както е през старобългарския (Охрид, Преслав) или през среднобългарския (Търново, Атон) период. В първата четвърт на XV в. все още се чувства силното влияние на среднобългарския литературен език, на езика на Търновската школа. Макар и главно в емиграция, учениците на Евтимий Търновски продължават своята дейност. Най-ярък техен представител е Григорий Цамблак — един необикновен писателски талант.

В пределите на България в първите векове на робството книжовният текст се поддържа чрез преписване на църковни книги. Характерът на техния език зависи от характера на езика на протографа, от който се преписва. За развитие и обновяване на литературния език не може да става и дума. Едва в XVI в. можем да говорим за известно възраждане на литературния живот в Софийската книжовна школа, където се появяват и някои оригинални произведения. Софийската книжовна школа от XVI в. има силно влияние върху значителна част от българските земи. Езикът, на който се пише в нея, е от особен тип. По основните си структурни и стилно-езикови особености това е литературният език от среднобългарски тип, но по отношение на фонетиката и графиката си е силно повлиян

¹³ Д. Иванова-Мирчева. Евтимий Търновски, писател-творец на литературния български език от късното българско Средновековие. — В: Търновска книжовна школа 1371—1971, с. 197—210.

от сърбизираната форма на старобългарския език, т. е. от т. нар. славяносърбски език, който по това време играе роля на литературен език у сърбите. Езикът на софийските книжовници от XVI в. по тези причини следва да бъде наречен безюсов (т. е. без носовки, без назални гласни) среднобългарски литературен език, защото по този начин се определя и езиковата система, и езиковата норма: системата е българска, а нормата — под чуждо влияние.

Тази литературна форма в българските земи скоро се измества от донесения от Русия, русизирани старобългарски език, който се нарича църковнославянски (или черковнославянски). Книгите, създадени или преписани на език на софийските книжовници, могат да се срещнат в следващите векове в Етрополската школа, около манастира Варовитец. Но все пак доминира църковнославянският език, който идва в българските земи с отпечатаните в средата на XVII в. в Русия богослужбни книги, необходими за източноправославното богослужение. Той има едно особено голямо предимство — че е в печатна форма и нормата му е определена и неизменна. Църковнославянският език в XVII и XVIII в. вече е извървял няколковековен път на развитие и се е превърнал в една затворена система, в свещен език. Той вече не се развива и изменя, никой не го говори, нито пише на него, само лексика и фразеология от него се заема като материал за оригиналното творчество на българските писатели от това време. Това са т. нар. църковнославянизми. Църковнославянският език е бил много лек за разбиране от българите, защото е носел старобългарското словно богатство и у нас е бил използван не само в богослужението. По църковнославянските книги, като например Часослова, Наустница и др., са се учили да четат и пишат в килийните училища. Църковнославянизмите навлизат в търговската кореспонденция на тогавашната българска интелигенция, в нейния по-изтънчен език. Църковнославянският език се определя в науката като „руска редакция на старобългарския език“. Неговото развитие започва от IX в., когато в Русия се приема християнството. Тогава от пределите на България започва един интензивен процес на влияние: не само богослужбните книги, преведени от Кирил и Методий и техните ученици, но и произведенията на изтъкнатите старобългарски писатели, като Климент Охридски, Константин Преславски, Йоан Екзарх, Черноризец Храбър, Презвитер Козма се преписват в Русия. Старобългарският литературен език заживява на руска почва и продължава до средата на XVII в. Не само по своята първоначална основа този език е български, както личи например от наличието на шт, жд, на мястото на праславянските tj, dj (срв. *сѣща, рождѣство*), в развоя на групите *ор ол* (срв. *глава, градъ* в руския говорим език: *город, голова*) и още някои особености. Руската фонетика от своя страна повлиява върху старобългарските носови гласни, като ги заменя: голямата носовка с *ѹ*, малката с *я* (срв. *рѣка—роука, зать—зять*). Новите изследвания показват, че ние трябва да търсим българско влияние във формирането на църковнославянския език не само в началото, т. е. през X и XI в., но и до XIV в. и първата четвърт на XV в., т. е. и във времето, когато в Русия интензивно влияе Търновската книжовна школа със своите езикови норми, т. нар. „второ южнославянско влияние“, което се проявява и в литературата, и в изкуството.

В църковнославянския език например състоянието на именната система е различно от старобългарското — в същност онова, което ни е познато от Търновската школа, където в рамките на пълния синтетизъм се наблюдава прегрупиране на склонителните категории. В глаголната система, запазена такава, каквато е и в старобългарски, а и до днес в българския език, се наблюдава онова разрастване на причастните конструкции и на *dativus cum infinitivo*, което характеризира езика на Евтимий Търновски и неговите ученици и последователи.

Ако към това добавим познатия „търновски“ словоред, ще можем да се уверим, че трябва да бъде ревизирано досегашното ни становище за времето на формирането на църковнославянския език.¹⁴

В българския литературен език от донационалната епоха има и още една форма, използвана като литературен език през XVI и особено XVII и XVIII в. Това е езикът на българските дамаскини. Специалистите знаят, че под дамаскини разбираме особени сборници със слова, които съдържат словата на гръцкия писател от XVI в. Дамаскин Студит, написани на народен гръцки език и отпечатани в книгата му „Съкровище“. Те много наскоро се превеждат у нас също на народен български език. Това е пръв опит народният език от тези векове да влезе в литературна употреба и като всеки пръв опит е твърде примитивен. Основата е диалектът на създателя, преводача или преписвача. В по-късните преписи тези пластове се натрупват, без да се достигне до нормираност. В езика на дамаскините намираме и елементи от среднобългарския „безюсов“ традиционен тип, и елементи от църковнославянския език. В тези сборници постепенно навлизат и други слова, които не принадлежат на Дамаскин Студит, но които се подлагат на същата по тип литературна и езикова преработка. В този опит за използване на народния, говоримия език за литературна дейност проф. Беньо Цонев виждаше началото на съвременния български литературен език. Но ред обстоятелства и съображения, които е трудно да се изброят тук, не позволиха на тази теза да бъде възприета. И все пак значението на езика на дамаскините е огромно. Те фактически проправят пътя към създаването на българския национален литературен език. Те са една школовка и за първите български възрожденци, като Паисий Хилендарски, Софроний Врачански, Неофит Бозвели и др.

В българското езикознание е възприето схващането на проф. Любомир Андрейчин за началото на българския национален литературен език.¹⁵ Той обръща поглед към историческите условия и по-точно към образуването на българската нация. Това става в средата на XVIII в. с „История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски. Самите книжовници, като Паисий, Софроний, Неофит Рилски, Неофит Бозвели, са възпитаници на килийните училища, те владеят църковнославянския език, познават традиционната литература, останала от софийските книжовници, чрез която се свързват и с Търновската школа, а оттам със старобългарския литературен език и с кирило-методиевските традиции, а познават и езика на дамаскините. Има данни, че самият Софроний Врачански например е преписвал дамаскини. И не е чудно, че езикът на съчиненията на първите български възрожденци, в които произведения се явяват новите, възрожденски идеи за национално съзнание, за национално събуждане и свобода, са написани на смесения език на заварената литература; в този език прозират родните диалекти на книжовниците, някои норми от традиционната литература, църковнославянизми.

По-нататък българският национален литературен език извървява един кратък, но интензивен път на бързо оформяне, преминал през много борби и горещи филологически спорове. През XIX в. вече са се установили неговите норми, в които важна роля играе и кирило-методиевската традиция, пренесена по няколко линии в него.

В своя вековен бурен и сложен път на развитие българският литературен език остава винаги верен на кирило-методиевските традиции.

¹⁴ Д. Иванова-Мирчева. Задачи на изучаването на църковнославянския език. — Български език, г. XVIII, 1977, кн. 6.

¹⁵ Л. Андрейчин, В. Попова, Х. р. Първев. Някои въпроси около изграждането и разволя на българския книжовен език. Христоматия по история на новобългарския книжовен език. София, 1973, с. 5—23.